

УДК 811.161.2'374-055.2

М.П. БРУС, доктор філологічних наук,
доцент кафедри української мови,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
вул. Т. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018
E-mail: mariya_brus@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

СУЧАСНА ФЕМІНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ

Рецензія на: **Архангельська А.М. *Femina cognita*.
Українська жінка у слові і словнику.** Київ, 2019

Виведення лінгвальної проблематики на рівень міждисциплінарного вивчення стало одним із актуальних і пріоритетних у сучасному мовознавстві. Переосмислення сутності й значимості лінгвальних явищ дало змогу поєднувати власне мовний аспект із міжмовними та надавати дослідженню багатопланового і навіть резонансного характеру, а його результатам — всезагального значення. До таких опрацьовуваних сьогодні ділянок належить і фемінітивотворення сучасної української мови, а конкретніше процеси новітньої фемінізації, до яких немає байдужих як у теперішньому науковому середовищі, так і в українському соціумі взагалі.

На сучасному етапі провідним і потужним фахівцем у вивченні стимулів і чинників новітньої фемінізації є професорка А.М. Архангельська. Мовознавиця активно й всебічно досліджує процеси формування і функціонування найменувань осіб жіночої статі в сучасній українській мові, провела відповідні соціолінгвістичні опитування, засвідчила динамічні й прогресивні зміни в межах фемінітивів української мови, опублікувала низку спеціальних розвідок, надавши своїм працям значного соціолінгвістичного спрямування. Багаторічні й багатоаспектні наукові студії А.М. Архангельської увінчалися виходом її монографії «*Femina cognita*. Українська жінка у слові і словнику» (2019).

Цитування: Брус М.П. Сучасна фемінізація української мови в соціолінгвістичному вимірі (рецензія). *Українська мова*. 2021. № 2 (78). С. 127—133.

Рецензована монографія — це ґрунтовне багатоскладове комплексне дослідження явища фемінізації новітньої української доби; симбіоз лінгвістичного, антропоцентричного, соціолінгвістичного і прагматичного підходів до розкриття проблем сучасного фемінітивотворення і фемінітивовживання. Сама ж назва книги такі підходи не відбиває, а підводить до образного сприймання лінгвального поняття лише на лексичному та лексикографічному рівнях. Через це потрібно самостійно домислювати, про що йдеться в праці та з'ясовувати концептуальні засади й положення монографічного дослідження. А після прочитання всієї книги стає зрозуміло, наскільки вона багата за глибиною і повнотою розв'язаних завдань та використаними в ній підходами, що не вповні відбито тематикою видання.

Аналіз явища фемінізації в лінгвістичному аспекті допоміг науковиці проаналізувати багато новітніх процесів, які суттєво вплинули на фемінітивну підсистему сучасної української мови, спричинили динамічні зміни не тільки в ній, а й у цілій лексичній системі (демократизація, націоналізація, неологізація, українізація тощо). Першорядним завданням стало визначення термінологічної бази та обґрунтування концептуальних положень, що засвідчив перший розділ у монографії, для впорядкування якого потрібно було опрацювати і схарактеризувати чималу кількість наукових джерел загалом та з фемінітивної проблематики зокрема. Особливий акцент зроблено на визначенні статусу новітніх фемінів, їх системності, регулярності, послідовності творення.

Проблема фемінітивотворення має вже тривалу історію вивчення в українському мовознавстві, а відповідно й чимало розв'язаних завдань, напрацьованих аспектів і підходів. Вона відображена частково в загальних лінгвістичних працях ХХ ст., уґрунтована на дослідженнях О.О. Потєбні, Л.А. Булаховського, І.І. Ковалика, С.П. Бевзенка, В.В. Німчука, П.І. Білоусенка та ін.; представлена і в окремих спеціальних наукових студіях, що стосуються діахронного та синхронного вивчення фемінів (М.П. Брус, А.М. Нелюби, Я.В. Пузиренко, С.П. Семенюк, І.І. Фекети та ін.). А нині зусилля мовознавців спрямовані на розв'язання питань, що стосуються вивчення фемінів переважно новітнього синхронного зрізу, унормування і кодифікування їх, уведення до лексикографічних видань, усталення спеціальної наукової термінології та застосування нових методів і напрямів.

Для проведення багатоаспектного дослідження фемінів сучасної української мови А.М. Архангельська виробила власну метамову, базовану практично на загальновідомій термінології, обґрунтувавши використання у своїй праці низки основних термінологічних одиниць (*фемінізація, фемінативи, фемінізувальний* тощо) і додаткових (*маскулінізми, маскулінізація, антропоцентризм* тощо). Дослідниця спробувала розкрити передісторію, значення, походження термінів (із основою *фемін-* та інших), однак деяким із них можна надати кращої або точнішої лінгвістичної оцінки. Так, *фемінітивну підсистему* утворюють не різнорідні одиниці (с. 25), а взаємозв'язки і взаємовпливи між одиницями, що перебувають у регулярних і закономірних відношеннях та в постійній взаємодії між собою. До мета-

мови дослідження ввійшли і часто використовувані в роботі терміни, що стосуються більше самої особи жіночої статі, або жіночності, ніж лінгвального поняття жіночості, напр.: *жіночий лексикон* (лексикон жінок), *жіночий словотвір* (словотворення жінок), *новітня словотвірна фемінізація українського жіночого лексикону* (оновлення лексикону українських жінок унаслідок фемінітивних явищ і процесів) і *жіночий лексикон* — це не номінативна підсистема. До того ж, у книзі можна простежити застосування багатьох складених термінів (*новітня фемінізація назв осіб жіночої статі, фемінізація жіночого лексикону, фемінізація жіночого назовництва, сучасний жіночий фемінікон* тощо). Все ж уведення та апробування названих визначень є похвальним і поступальним кроком, бо надзвичайно швидкі й динамічні зміни у фемінітивній лексиці сучасного періоду, порівняно з минулими століттями, потребують і вдосконалення відомої чи випрацювання нової спеціальної термінології для вивчення цієї категорії слів. Водночас актуальним та важливим є вироблення термінології, що стосується міждисциплінарного дослідження фемінітивів української мови (лінгвокультурологічного, прагматичного, соціолінгвістичного та ін.).

Одним із сучасних напрямів, обраних для вивчення фемінітивів новітньої доби, у роботі став антропоцентричний підхід, як засвідчила назва першого розділу. Важливість цього підходу для розкриття фемінітивної проблематики дослідниця спробувала якнайповніше показати саме в рецензованій монографії, надавши їй особливої новизни, порівняно з іншими своїми напрацюваннями в галузі фемінітивотворення і фемінітивовживання. З позиції антропоцентрично спрямованої лінгвістики науковиця намагалася представити і схарактеризувати фемінітиви як результат активної творчості та діяльності українського народу, окремих особистостей чи конкретних інститутів, як засвідчив аналіз фемінітивів на матеріалі словників ХХ ст. («Словника української мови» Д. Яворницького (1920), «Російсько-українського словника» в 4 т. за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924—1933), «Російсько-українського словника ділової мови. Термінологія та фразеологія» (1930) та ін.), а також визначити просторову і часову глибину фемінізувальних процесів на початку ХХ ст. і порівняти її з теперішніми процесами фемінізації українського лексикону. До того ж, у роботі йдеться про мовну ідентифікацію особи жіночої статі на сучасному етапі, у якій не було особливої потреби в минулому сторіччі через дискримінацію жінок і завищення статусу чоловіків у суспільстві. А зрівняння жінок і чоловіків у всіх правах та уможливлення доступу жінок до різних сфер професійної діяльності дало змогу говорити про репрезентацію жінок як самостійних повноцінних представників соціуму, які мають право на власні найменування. Водночас у руслі антропоцентрично спрямованої лінгвістики варто було би більше і краще розкрити специфіку фемінітивів сучасної української мови (відображення високої професійності, соціальної активності, світової мобільності українських жінок, утілення їхніх найхарактерніших позитивних рис — відданості, побожності, працьовитості, терплячості та ін.).

У плані соціолінгвістичного аналізу фемінітивів новітньої доби праця А.М. Архангельської є вагомою в українській лінгвістиці. Вона відображає систему власних авторських поглядів, міркувань, напрацювань щодо розвитку фемінітивної підсистеми української мови. Це засвідчує кожний розділ книги, а третій є яскравим підтвердженням утілення соціолінгвістичних експериментів. У цьому напрямі надзвичайно багатим і презентабельним виявився теоретичний і практичний матеріал, використаний для обґрунтування різних питань сучасного фемінітивотворення. Так, у першому розділі (п. 1.3) дослідниця звертає особливу увагу на стимули й чинники оновлення фемінітивної підсистеми, виділяє релятивні, кваліфікаційні й оцінні найменування, зазначаючи, що «Фемінізація українського жіночого лексику розвивалася у системі патріархатних координат суспільного мислення, відтак цілком природно виявляє складні інтеракції маскулінного і фемінінного» (с. 42), й акцентує увагу на значній активності словотвірних процесів у межах професійно-статусних і титульних найменувань жінок, бо в цій частині фемінітивної підсистеми «найбільш виразно виявляє себе складна інтеракція позамовних і мовних чинників їх появи й функціонування...» (с. 43—44).

Науковиця заявляє і про розвиток тенденції до українізації теперішнього фемінікону, спрямованої на переосмислення нормативних засад української мови з метою пошуку національної самобутності та активізації власних мовностилістичних домінант, сформованих у минулому та задекларованих у період українізації (с. 54—55). Вона ставить слушні запитання («У якому співвідношенні щодо стримування процесу словотвірної фемінізації перебувають чинники лінгвальні та нелінгвальні?» (с. 58), «І чи можна непитомість вживання маскулінізмів у генералізувальній функції для української мови якось обґрунтувати і довести?» (с. 73) та ін.), даючи виважені й аргументовані відповіді на зразок: «Таке бачення гальмівних чинників словотвірної фемінізації українських маскулінних найменувань добре вписується у помітне посилення тенденцій (як «наукового», так і «наївного» характеру) до затятого «відштовхування» від російської мови, що характеризує не так полюс української мови, як української мовної свідомості в прагненні до збереження національної самобутності» (с. 60), «Бо ж якщо звільняти мову від усього чужорідного, то це чужорідне потрібно спочатку аргументовано ідентифікувати й провести чітку делімітацію чужомовного і питомого» (с. 73). У розкритті процесів оновлення сучасних фемінітивів під впливом здобутків українізації на початку ХХ ст. і діаспори, мова якої сформована переважно на базі західноукраїнського варіанта, учена пише, що через відсутність фундаментальних досліджень сформувалася думка про «золотий вік» української фемінізації початку ХХ ст. і про особливі заслуги діаспори в збереженні багатства фемінітивів, яке прагнуть відродити й передати нащадкам (с. 80—81). Вона заявляє, що прагнення до націоналізації, самоідентифікації часто переростає в міфологізацію та необмежену мовотворчість, наводячи приклад культивування слова *берегиня* та ін. (с. 83—87).

З метою оцінити характер фемінізувальних процесів у першій третині ХХ ст. і викласти результати своїх спостережень та напрацювань дослідниця проаналізувала низку лінгвістичних джерел вказаного часу, поштовхом до чого стали, ймовірно, прагнення розвінчати «міф про «золотий вік» української фемінізації доби «розстріляного Відродження»...» (с. 120), заперечити «особливий статус словотвірної фемінізації у 20—30-ті роки ХХ століття» (с. 121) і водночас довести, що «генералізувальна функція маскулінізмів — питома, характерна особливість слов'янських мовних систем...» (с. 124) та ін. У зв'язку з цим вона залучила до аналізу відомі граматики початку ХХ ст. Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, І. Нечуя-Левицького, В. Сімовича, зупинилася на працях М. Сулими, О. Синявського, О. Курило, І. Огієнка й акцентувала особливу увагу на лексикографічних джерелах початку ХХ ст., зафіксувала і систематизувала назви осіб чоловічого та жіночого роду, здійснила їхню порівняльну характеристику, на основі чого представила власне бачення і розуміння відображуваних у словниках фемінітивних процесів.

Унаслідок опрацювання «Словника української мови» Д. Яворницького мовознавиця зазначила, що «очевидної активності словотвірна фемінізація, за даними словника Д. Яворницького, не виявляє» (с. 136). На базі чотирьох двомовних словників — «Словника московсько-українського» В. Дубровського, «Російсько-українського словника» у 2 т. С. Іваницького та Ф. Шумлянського, «Московсько-українського словника» М. Каменецького, «Російсько-українського словника» О. Ізюмова — спостерегла перевагу в них маскулінітивів як визначальних маркерів особи над фемінітивами, а на підтвердження непослідовності й нерегулярності процесів фемінізації навела невелику кількість прикладів співвідношення найменувань чоловічої і жіночої статі, чим засвідчила незначну тодішню словотвірну фемінізацію, порівняно із сьогоденням (с. 144—157). На матеріалі наступних лексикографічних джерел — «Російсько-українського словника ділової мови», «Російсько-українського словника» в 4 т. за ред. А. Кримського та С. Єфремова й ін. — дослідниця дійшла тих самих висновків, що «фемінізація маскулініних найменувань в той час не виявляла ознак регулярного процесу...» (с. 162), «попри вищий відсоток фемінізованих позначень жінки, у РУС (1924—1933) не спостерігаємо регулярності у творенні фемінізованих назв осіб жіночої статі» (с. 167) та ін.

Актуалізація і демократизація сучасного фемінітивотворення і фемінітивовживання спонукали науковицю до проведення спеціальних соціолінгвістичних анкетувань і спостережень із проблем новітньої словотвірної фемінізації. Надавши своїй роботі широкого трудомісткого соціокультурного характеру, вона розробила низку питань, поділивши їх на дві рубрики: «Ставлення пересічних українських мовців до фемінітивів та фемінізації» («Ставлення респондентів до ідей фемінізму», «Ставлення пересічних мовців до активного вживання фемінітивів у сучасному українському мовленні», «Ставлення жінок і чоловіків до вживання фемінітивів у сучасному українському мовленні» тощо) і «Ставлення академічних працівників

як законодавців мовної норми до ідей фемінізму, фемінітивів та фемінізації жіночого лексикону» («Чинники появи новітніх професійно-статусних найменувань жінки в сучасному українському мовленні», «Вплив фемінізованих позначень жінки на її суспільний статус» тощо), а також провела опитування за цими питаннями, узагальнила їх результати й виклала в роботі. Анкетування було проведено з віддаленим проміжком часу між роками (2013 і 2018/2019 рр.), показники яких дали змогу дослідниці висновувати, що пересічні громадяни «визнали провідним стимулом новітньої фемінізації жіночого лексикону моду на їх уживання в українському мовленні» (с. 279), і відзначити явище «форсованої фемінізації жіночого лексикону українською академічною спільнотою» (с. 297).

Масштабність і посиленість опрацювання вибраної проблематики не завадили мовознавиці звернути увагу й на сучасні виклики академічної спільноти та українського громадянства взагалі. Через це в окремому розділі монографії представлена й соціолінгвістична оцінка фемінітивів сучасної української мови (тенденції, перспективи, перешкоди їхнього розвитку), з використанням зарубіжного досвіду, зокрема чеського. Щодо назви розділу і в самому розділі виникає багато запитань, які спонукають до дискусій, суперечок, неоднозначності в різних аспектах (про відкритий характер публіцистичного стилю, регіональні відмінності між періодичними виданнями, про правописне унормування і кодифікування фемінітивів, їх законодавче врегулювання, про питомість, закономірність, доцільність творення назв жінок чи, навпаки, нерегулярність, розмовність, «чудернацькість і неправосильність» та інше). Водночас аналіз фемінітивів-неологізмів української мови на базі новітніх словників і в зіставленні з чеською мовою, а також передбачення шляхів розв'язання питання новітньої фемінізації налаштовує на позитивне вирішення означеної проблеми — визначення статусу та місця фемінітивів у системі української мови як окремих самостійних номінативних одиниць і в співвідношенні з відповідними маскулінативами (відповідно до стилістичної диференціації іменників обох родів), життєздатність яких має забезпечити вироблена мовна практика і врегульована державна політика.

У післямові книги авторка слушно зауважила, що «процеси сучасної неофемінізації постають як надто складні й суперечливі...», а це «зумовлює потребу охопити проблему максимально широко в синхронно-діахронному вимірі, врахувати всі взаємодії й інтеракції фемінітивів у нормативно-мовній і мовленнєвій площині...» (с. 372—373). Її монографія охопила тривалий проміжок часу, який означений складними й мінливими державотворчими процесами від поч. ХХ ст. до поч. ХХІ ст. і дослідження якого дало змогу висновувати про динамічність і прогресивність фемінітивної лексики цього часу, вплив доби українізації на теперішню фемінізацію і вироблену традицію вживання маскулінативів для позначення особи взагалі, як у плані лінгвістичного аналізу, так і в соціолінгвістичному чи іншому вимірі. Все ж для випрацювання спільної думки про новітні фемінітиви та їх нормалізаційний потенціал, як радить дослід-

ниця, потрібно добре знати всю історію фемінітивів української мови, специфіку їх формування і функціонування на кожному синхронному зрізі, відмінну від інших мов (особливо сусідніх та близьких у мовному плані), яку визначили насамперед народнорозмовні елементи, що стали проникати в літературну мову за киеворуської доби, а далі поступово в актову мову XIV—XV ст., просту мову XVI—XVII ст., і які лягли в основу формування національної мови. У цьому напрямі можна впотужнити і прагматичний підхід, особливо в п. 1.4. «Лінгвістичний статус новітніх фемінітивів» (для обґрунтування концептуальних понять закономірності, регулярності, послідовності, доцільності тощо), який частково введений чи згаданий у роботі, напр.: «У сфері ж новітньої фемінізації українського жіночого лексику шляхом моції у багатьох випадках неофемінатив... супроводжується потужними семантико-прагматичними та стилістичними наростками» (с. 40—41) або «Сучасні дериватологи пояснюють активізацію творення фемінітивів (моцій) в українській мові прагматичними чинниками (зростанням суспільної, професійної та творчої активності жінок, змінами їхньої ролі та ваги в суспільстві)...» (с. 87—88).

Праця А.М. Архангельської підготовлена на багатій науковій і джерельній базі XX та XXI ст., весь матеріал якої спрямований на вивчення процесів сучасної фемінізації. У ній і зазначено, що «в центрі уваги цього дослідження перебуватиме новітня словотвірна фемінізація українського жіночого лексику» (с. 28). З огляду на розв'язувані проблеми та з урахуванням усього змісту монографію можна кваліфікувати як лінгвістичне, прагматичне, соціолінгвістичне й порівняльне дослідження фемінітивів новітньої української мови. Воно спрямоване на обговорення і розв'язання проблем сучасної фемінізації і не залишить байдужим жодного читача й поціновувача фемінітивів української мови.

Рецензію отримано 22.03.2021

Mariia Brus, Doctor of Sciences in Philology,
Associate Professor in the Department of Ukrainian Language,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine
E-mail: mariya_brus@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

MODERN FEMINIZATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE SOCIOLINGUISTIC DIMENSION

Review of: *Arkhanhel's'ka*, Alla (2019). *Femina cognita. Ukrainian woman in a word and dictionary*. Kyiv (in Ukrainian)